

«НОВИЙ КНЯЖИЙ ДВІР» ТА ПРИНИНСЬКА ЦЕРКВА КИЄВА: ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ

окалізація частини пам'яток давньоруського Києва і досі є проблематичною, що зумовлено їх побіжними згадками у літописах, або відсутністю таких. Проте, їх локалізація має значення як для історичної топографії, так і для історико-соціальних реконструкцій. В цьому відношенні перспективними є широкомасштабні археологічні дослідження, які сьогодні стають головним джерелом нової інформації. І саме широкомасштабні, оскільки тільки розкопки великими площами дозволяють робити серйозні узагальнення. Останнім часом такі дослідження проведено на Старокиївській горі (Верхньому Києві XVII–XVIII ст.), яка впродовж X–XIII ст. виконувала функцію містоутворюючого ядра міста. Сьогодні, вже маємо змогу підвести деякі їх підсумки.

Зупинимося на кількох об'єктах «граду Ярослава» і пов'язаних з ними проблемах соціальної топографії давньоруського Києва. Термін «град» або «місто Ярослава» – прийняте умовне позначення території київського дитинця, включеної до міських укріплень Ярославом Мудрим. Обіймає простір від Золотих Воріт і приблизно до траси вул. В. Житомирської, а у напрямку захід-схід – від Львівської площі до південно-східного схилу Старокиївської гори над Хрещатиком.

Одним з найцікавіших, але й досі напевно не локалізованих об'єктів є княжий Новий двір. Літописи його згадують двічі. У 1194 р. тут помер хворий Святослав Всеволодович, а у 1197 р. Рюрик Ростиславович звів тут церкву св. Василя.¹ Лаконічність обох повідомлень не дає відповіді на питання: де він знаходився, ким заснований і звідки походить назва.

Встановити це неможливо без аналізу загальної ситуації з княжими дворами Києва X–XIII ст. Значною мірою цю роботу здійснив М.К.Каргер, але це питання і досі вимагає уточнень.²

Ситуація виглядає наступним чином. У XI ст. двічі згадується просто «княж двір», без епітетів. В 1068 р. у зв'язку з повстанням киян і у 1097 р., в оповіді про осліплення Василька Ростиславовича. Перша згадка відокремлена 14 роками від смерті Ярослава Мудрого у 1054 р.

Ярославів двір, іноді з епітетом «Великий» з'являється у літописах майже через сто років після смерті Ярослава. Вперше у 1146 р., у зв'язку з бурхливими подіями, що відбулися після смерті Всеволода Ольговича. Надалі він постійно згадується в опису перебігу боротьби між князями за Київ у 1150–1151 рр., що вимагало точних прив'язок до мікротопонімів. Потім у 1154 р., як логічне завершення попередньої оповіді, і в останнє – у зв'язку з освяченням церкви св. Василя у 1183 р. Фактично, – чотири рази і завжди в екстраординарних випадках.

Використання назви «Ярославів», не залишає сумнівів щодо його засновника. Проте, вже у XIX ст. постало питання: «Чому літописи у XII ст. називають резиденцію великого князя «Ярославовим двором», хоча Ярослав помер сто років тому, а не ім'ям її чергового власника, і натомість, у найближчий час, у другу половину XI ст., обмежуються простим «княж-двір»?»

Велике бачиться здалеку. Потрібен був час, аби Ярослав заслужив почесне прізвище «Мудрий» і став взірцем князя для нащадків. Його наступники на княжому столі розглядалися лише як можливі спадкоємці й продовжувачі справи великого князя, хоча калейдоскоп їх змін і не надихав оптимізмом. Це єдине логічне пояснення, прийняте дослідниками. Можна додати, що саме Ярослав, а не напівміфічний Рюрик, був реальним пращуром для всіх наступних князів, за винятком полоцьких Ізяславичів, чим і зумовлювався його авторитет. Тому літописи і трактують княжі міжусобиці як наслідок порушень порядку розподілу спадщини Ярослава.

Складніше з локалізацією Великого Ярославового двору. Частина науковців розміщувала його поблизу Софійського собору. М.П.Кондаков навіть припускав, що останній з'єднували переходи до князівського палацу цього двору.³ Ціл-

ком логічно, що розбудовуючи «град Ярослав», з такими архітектурними шедеврами як Золоті ворота, Софійська, Ірининська і Георгіївська церкви тощо, великий князь мав звести у їх оточенні і власну резиденцію. Проте, розкопки М.К.Каргера біля Софії засвідчили відсутність тут палацевого комплексу княжого двору.

Більшість дослідників локалізувала Великий двір у «граді Володимира», де здавна була княжа резиденція. Існує навіть декілька конкретних варіантів: біля Десятинної церкви, на Андріївській горі і біля Трьохсвятительської церкви. Найбільш поширена сьогодні точка зору В.А.Богусевича, який розміщував Ярославів двір на парному боці вул. Десятинної між Трьохсвятительською і Десятинною церквами.⁴ Її поділяють П.П.Толочко та більшість сучасних дослідників.⁵ Можливо, подальші розкопки внесуть корективи, але вже немає сумніви, що Великий двір слід локалізувати у межах «граду Володимира».

З Новим двором гірше. Як слушно зазначив колись М.Каргер: «місце розташування Нового двору у сучасний час не може бути напевно визначено».⁶ Його локалізацію слід почати з назви, що може привести і до засновника.

Вперше Новий двір з'являється у літописах через 11 років після останньої згадки про Великий Ярославів двір. Це дало привід М.В.Закревському припустити, що він був зведений близько 1194 р. на місці «старого» Великого і замінив його.⁷ Подібної думки дотримувався і М.І. Петров, який вважав, що Святослав Всеволодович побудував Новий двір біля Великого, оскільки на ньому спорудив у 1183 р. церкву св. Василя, пізніша Трьохсвятительська біля сучасного фунікулера, яка проіснувала до 1936 р., і, відповідно, розміщував тут обидва двори.⁸

Попри усю сумнівність ідеї будівництва Святославом Всеволодовичем Нового княжого двору, про що нижче, і труднощі точної локалізації Великого, гіпотеза Петрова має численні неузгодження, що не дозволило прийняти її наступним дослідникам.

По-перше, поруч із зазначеною церквою св. Василя Вели-

кого двору опиняється ще одна церква св. Василя, зведена Рюриком Ростиславовичем у 1197 р. на Новому дворі, і ділянка біля фунікулера стає переобтяженою Василівськими церквами і княжими дворами. По-друге, як можливі залишки церкви св. Василя на Нового двору Петров визначав два об'єкти: храм на вул. Володимирській, 9-11, який звичайно ототожнюють з монастирем св. Федора, і північно-східний палац біля Десятинної церкви.

Останній варіант необхідно відхилити відразу як нереальний. Щодо руїн монастиря св. Федора, то територія навколо нього вже досить ретельно досліджена. Результати розкопок не дають жодних підстав для розміщення тут палацевого комплексу Нового двору.

Простір у 5,5 га на південний-схід від нього зайнятий типовою міською забудовою XI–XIII ст., а у східній частині з XII ст. до XIV ст. функціонував цвинтар⁹ Розкопками під північною частиною будинку на вул. В.Житомирській, 2 і поруч неї у 2000–2001 рр. будь-яких об'єктів, котрі можна інтерпретувати як забудову княжого двору також не виявлено. Натомість, тут зафіксовано оборонний рів, який визначає східну межу «граду Володимира». Територія біля самого храму зайнята кладовищем, а з півночі від нього знаходиться ротонда кінця XII ст. Стосовно її функціонального призначення виникла численна література.¹⁰ Отже, як реальних підстав, так і вільного простору для розміщення забудови Нового двору біля монастиря св. Федора, або, за Петровим, Василівської церкви Нового двору, просто не залишається.

Пізня поява Нового двору у літописах, не тільки дала певні підстави вважати Святослава Всеволодовича його засновником, але й спрямувала пошуки двору взагалі за межі Старокиївської гори. Спочатку цим шляхом пішов Д.І.Гловайський, якого згодом підтримав В.К.Щероцький. Обидва розміщували Новий двір біля Кирилівського монастиря.¹¹ Цей висновок базувався на повідомленні 1194 р., за яким Святослав Всеволодович, повертаючись з походу до Києва і сумуючи що не потрапив, через відсутність попа, до Борисогліб-

ської церкви Вишгороду, де був похований його батько, поїхав наступного дня далі і відвідав Кирилівський монастир. Наступного дня він вже хворів на Новому дворі, де помер через три дні і був похований у Кирилівському монастирі¹².

Як бачимо, літопис залишає рівні можливості для двох варіантів прочитання. Перший, запропонований Гловайським і Щероцьким. Князь залишився на своєму Новому дворі біля Кирилівського монастиря. Другий. Князь, повертаючись з походу, відвідав монастир, звідки і поїхав до Нового двору у Києві.

Останнє реальніше. Перш за все, головною княжою резиденцією був Великий двір, де Святослав Всеволодовича навіть звів церкву св. Василя, і залишатися на замиському дворі біля Кирилівського монастиря, якщо такий існував, після кількох місяців відсутності у Києві було необачно з політичної точки зору. Враховуючи, що з Вишгороду до Кирилівського монастиря лише 12 км, а від нього до Старокиївської гори – не більше 5 км, то подолати їх було не складно. Отже, відвідавши могилу матері у монастирі, що й було головною причиною цієї нетривалої зупинки, князь міг спокійно їхати до дружини у Київ.

Факт поховання Святослава у монастирі нічого не вирішує, оскільки Кирилівський заснував, вірогідно, його батько, а завершувала будівництво мати. Отже, тіло Святослава мало потрапити, за будь яких умов, до отчого монастиря Ольговичів.

З того, що Кирилівський був отчим монастирем Ольговичів, розвиваючи перший варіант прочитання літописної оповіді, Гловайський робить досить сумнівний висновок, що тут і знаходився Новий двір, який виконував функцію замиського княжого двору Ольговичів. Але це суперечить факту побудови Рюриком Ростиславовичем на Новому дворі, через 3 роки по смерті Святослава, церкви на честь свого покровителя – св. Василя. Цього не могло статися, як би Новий двір дійсно належав Ольговичам, оскільки Рюрик походив з Мономаховичів, їх давніх суперників. Отже, Новий двір не міг бути родинною спадщиною Ольговичів, тим більше, якщо

його тільки-но заснував Святослав, а відповідно зникають й підстави прив'язувати його до їх отчих монастирів.

Проте, Ю.С.Асєєв бере сумнівну тезу «Новий двір – отчий двір Ольговичів» за основу власної схеми його локалізації і вважає що він повинен знаходитися біля отчого монастиря Ольговичів. Кирилівський він полишає у спокої, оскільки тут не має залишків храму XII ст., які можна пов'язати з Василівською церквою Рюрика, і переносить Новий двір на Копирів кінець, на місце сучасного будинку Національної академії мистецтв, де наче був ще один отчий монастир Ольговичів – Симоновський, а з чотирьох розкопаних тут давньоруських церков хоч одну та й можна наректи Василівською.¹³ Але, літопис не зазначає, що вона була кам'яною, а ототожнення церков Копиріва кінця з певними літописними храмами, на жаль, занадто гіпотетичне, як і взагалі атрибуція частини споруд давнього Києва.

Задеклароване Асєєвим перенесення Святославом Нового двору на Копирів кінець не тільки не спирається на літописи і є власною вигадкою автора, але й суперечить тогочасним реаліям. Перш за все, Симоновський монастир не був отчим для Ольговичів. Його заснував Святослав Ярославич, батько Олега, від якого й пішли Ольговичів. Святославу він доводився прадідом. Проте, у Святослава Ярославича, крім Олега, було ще п'ять синів, і нащадки двох з них, Давида і Ярослава, мали цілком рівні з Святославом права на цей монастир. Отже, разом із Святославом в цей час його могли вважати «отчим» ще сім князів з династії Святославичів. Тож, якщо Святославу і треба було перенести двір до отчого монастиря, то тільки до Кирилівського, зведеного його матір'ю і названого на честь батька.

По-друге, перенос резиденції дорівнювався відмові від престолу і був актом смерті подібним. Адже, саме перебування на пращурівському Великому Ярославову дворі, надавало легітимності черговому претенденту і було матеріальним втіленням великокняжого титулу. Історія усіх дуумвіратів і тріумвіратів свідчить, що великий князь обов'язково мусив перебувати у Києві, а його соправитель – де завгодно, хоча б

у сусідньому Вишгороді, але тільки не на Старокиївській горі. Навіть у 1151–1154 рр., В'ячеслав Володимирович, який визнавався великим князем, але реально був маріонеткою Ізяслава Мстиславовича, мешкав на Великому дворі, а останній – в Угорському.

В ідеологічному відношенні це був би не тільки розрив з традицією, але й виступ проти усталеного сприйняття легітимності влади. На це майже ніхто не йшов, навіть володимиро-суздальські князі, які перенесли до нової столиці не тільки ікони з Києва, але і мікротопоніми. Менш за все в цьому можна звинуватити Святослав Всеволодовича, який звів церкву св. Василя на Великому дворі і, вірогідно, здійснював тут інші будівельні роботи, через що і мешкав певний час на Новому дворі.

Після смерті Ярослава Мудрого князі охоче зводили у Києві і навколо нього «отчі» монастирі, але не власні двори, що було значно раціональніше. Монастирі мали традиційне «право притулку», яке гарантувало певну недоторканість особи і було корисно у скрутну годину. На відміну від двору, переможець не міг повестися з монастирем як з військовим трофеєм, хоча іноді траплялося й таке. Але це були випадки, коли ситуація виходила з під контроль, як під час розорення Києва коаліцією князів на чолі з Юрієм Довгоруком, що засуджувалося, як порушення правил. Ченці отчих монастирів, перебуваючи на утриманні їх засновників і нащадків, виконували функцію «очей і вух» відповідних угруповань, а розвідка багато значила у мінливій ситуації війни всіх проти всіх. Лише перші князі: Володимир, Ярослав Мудрий та його син Всеволод, ставши повновладними господарями становища, мали за свої заміські резиденції Берестово і Красний двір на Видубичах, але 1096 р. їх знищили половці.

Якщо врахувати це і ретельність фіксації літописами будівельної діяльності великих князів, зрозуміло, що перенесення резиденції з Великого на Новий двір Святославом, як би таке справді мав місце, було б обов'язково відзначено. Проте, літописи мовчать. І твердження про заснування Святос-

лавом Нового двору є лише сумнівною здогадкою окремих дослідників.

Якщо йти їх шляхом, то доведеться визнати як дати заснування багатьох міст і пам'яток архітектури перші згадки про них у літописах, а це вже нонсенс. Те, що Новий двір з'являється лише у 1194 р. не є доказом, що він не існував раніше. Адже княжі двори, як зазначалося, згадуються взагалі зрідка і лише у екстраординарних ситуаціях бойових дій і повстань, які вимагають детального опису, або коли їх нищать половці. За звичайних умов ця деталізація лишається за кадром. В цьому контексті побудова на княжому дворі Рюриком нової церкви – факт, обов'язковий для фіксації літописцем, але уточнення на якому дворі помер Святослав, перебуваючи у Києві, не випадковість, а свідчення того, що смерть князя у місті, але не на Великому дворі, – подія теж незвичайна. В усякому разі, подібне уточнення зустрічається ще лише раз у випадку з Володимиром I, який помер у палаці на Берестові. Це, як і досить пізня поява Нового двору, наводить на думку, що він відігравав другорядну роль порівняно з Великим двором, через що і згадується майже вдвічі рідше, ніж останній.

Таке припущення означає, що він дійсно був зведений пізніше за Великий, а відповідно і мав нижчий ранг. Зведений пізніше, але коли, ким і де?

Святослав Всеволодович з варіантами Копиріва кінця і Кирилівського монастиря відпадає із зазначених причин. Гіпотезу Петрова про заснування Святославом Нового двору майже впритул до Великого теж необхідно зняти, і не тільки через відсутність відповідних археологічних пам'яток. Зводити Новий двір поруч з старим Великим у щільно забудованому місті було не тільки технічно складно, але й не мало сенсу. Такий демонстративний переїзд «з одного боку вулиці на інший» лише вів до втрати авторитету місця, надто важливого у середньовіччя (і навіть у наш час) і сприймався як розрив з попередниками, що взагалі було непотрібним борцям за спадщину Ярослава Мудрого, але не давав натомисть жодних реальних переваг. Простіше і логічніше було

реконструювати двір, чого потребувала давність його споруд, і що, вірогідно, здійснював Святослав. Відбудований княжий двір повинен був зберегти і стару назву, а не перетворитися на Новий, як гадав Закревський.

Перенос двору на щільно забудований, за даними археології, Копирів кінець, по ближче до єврейського кварталу, взагалі видається дивним після повстання 1113 р., яке супроводжувалося єврейським погромом. Припущення деяких дослідників, що Новий двір звів Святополк Ізяславович десь південніше того ж таки фунікулера потрібно теж відхилити з означених причин. Не підтверджують його й дані розкопок. До того ж, Святополк належав до онуків Ярослава Мудрого, і розпочавши сувору боротьбу з своїми однолітками, серед яких і такі видатні особистості як Олег Святославович і Володимир Мономах, він, маючи ще й серйозну опозицію проти себе серед киян, аж ні як не був зацікавлений у демонстративному відмовленні від дідівського палацу, який нараховував лише близько 50 років.

У цьому контексті уявляється слушною думка частини старих дослідників, починаючи з М.О.Максимовича, про зведення Ярославом Мудрим власного двору у розбудованому ним «граді». До неї слід внести лише ту корективу, що це був не Великий двір, який гіпотетично розміщували біля Софійського собору, а Новий, і знаходився він не безпосередньо біля собору, а дещо далі на південь. На таку думку наводять залишки кількох об'єктів палацевого комплексу та низка інших обставин.

Під будинком № 33 на вул. Володимирській (сучасне приміщення Служби безпеки України) знаходяться фундаменти палацу, час спорудження якого визначається кінцем X–XI ст. Вперше на них натрапив у 1834 р. К.А.Лохвицький, розшукуючи Дирову могилу. У 1913–1914 рр. їх досліджував С.П.Вельмін.¹⁴ За реконструкцією Асеева, палац мав форму видовженого прямокутника, ширина якого становила 11 м, а довжина могла сягати 17 м. Він міг складатися з трьох окремих приміщень розмірами 11 x 5 м. Знахідки фрескового живопису свідчать про багатство його внутрішнього деко-

ру¹⁵. Розташований він на відстані 260 м на південний-схід від Софійського собору. Жодних припущень щодо обставин його будівництва ще не було висловлено. Час його спорудження припадає на правління Ярослава Мудрого.

Ще один об'єкт, який можна віднести до забудови княжого двору, виявлений у 2001 р. нашими розкопками на вул. Рейтарській, 4.¹⁶ Це велика дерев'яна будівля каркасно-стовпової конструкції розмірами 9,5 x 9 м. На її підлозі знайдено багато дорогого посуду – 18 полив'яних чаш для пиття, велику кількість фрагментів скляних кубків, серед яких й імпортні, численні візантійські амфори для вина, дві печатки та елементи військового спорядження – уривок кольчуги, пластинчату накладку панцира, кистінь. Серед чаш визначаються кілька унікальних поліхромних екземплярів візантійського і сірійського виробництва. Полив'яний посуд у ранне середньовіччя мав велику цінність, і його навіть зберігали у скарбницях халіфів разом з іншими коштовностями.¹⁷ Взагалі, за 180 років археологічних досліджень Києва таку кількість полив'яного посуду, до того ж сконцентрованого у одній будівлі, знайдено вперше. Скляний посуд на Русі також був ознакою заможності.

У будівлі функціонувало два відкритих вогнища для приготування їжі, залишки якої у вигляді кісок тварин, шкаралупи яєць, луски і кісток осетрових риб знайдено втоптаними у її підлогу. Їх наявність та означений речовий матеріал переконливо свідчать, що тут регулярно бенкетували заможні воїни. Це, як і відкриті вогнища, не властиві звичайному житлу X–XIII ст., та каркасно-стовпова конструкція будівлі цілком відповідають опису і реконструкціям гридниць, – приміщень для бенкетів княжих дружинників.¹⁸ Її близьке сусідство з палацом на Володимирській, 33, відстань між ними – 250-260 м, підтверджує цей висновок.

Гридниця на Рейтарській, 4 зведена близько середини XI ст. і загинула внаслідок пожежі у XII ст. Отже, вона споруджена за Ярослава Мудрого та існувала водночас з палацом.

З княжим двором слід пов'язати і укріплення, виявлені у 1998 р. на вул. Володимирській навпроти Південної брами

Музею-заповідника «Софія Київська»¹⁹ Вони склалися з кам'яного стіни, яка перетинала Володимирську за перпендикуляром. Зафіксована довжина її – 13,2 м, ширина – 1,2 м. Перед нею, на відстані 0,5–0,6 м у бік Софійського майдану, проходив рівчак від «столпія» дерев'яного частоколу, яке, очевидно, її передувало. У тому ж напрямку на відстані 1,8 м від «столпія» знаходився оборонний рів глибиною 3,5 м. Ширина рову у верхній частині сягала 11 м. Рів проходив вздовж стіни і його вдалося прослідкувати навіть дещо далі у західному напрямку в бік Хрещатика. Стіна зведена у другій половині XI ст., «столпіє» і рів, відповідно, існували раніше, ще у першій половині XI ст. Ці укріплення простояли принаймні до приходу Батия. Цікаво, що звернуті вони до середину міста, а отже, розраховані проти «внутрішніх ворогів».

Ще у 1948 і 1950 рр. Каргер відкрив подібну муровану стіну навколо Софійського собору на довжині 213,5 м. Вона проходила із сходу від собору паралельно вул. Володимирській, з півночі – паралельно Георгіївському провулку, і оточувала митрополичий двір XI–XIII ст. Проте, укріплення, відкриті у 1998 р., не зв'язані з муром навколо митрополичого двору і підходять перпендикулярно до його східної стіни. Відрізняються вони й більшою потужністю, адже навколо митрополичого муру рів відсутній. Отже, вони є укріпленнями якогось іншого двору, власник котрого мав більш високий соціальний статус за митрополита. Ним міг бути тільки великий князь.

Ці укріплення знаходяться на відстані 100 м від палацу і теж зведені за Ярослава Мудрого. Необхідно взяти до уваги і той факт, що Лохвицький у 1834 р. на схід від палацу виявив давньоруський рів, який судячи з ландшафту ділянки, йде перпендикулярно до рову перед укріпленнями, відкритими у 1998 р.²⁰ Отже, поруч з двором митрополита маємо ще один добре укріплений двір, у межах якого опиняються палац і храм на розі вул. Ірининської і Володимирської, який увійшов у літературу, з легкої руки Лохвицького, як церква св. Ірини XI ст. До них слід додати ґридницю і церкву св.

Георгія, відстань між якими 70-80 м, а від останньої до палацу – 150 м. Концентрація таких визначних об'єктів на дворі сусідньому з митрополичим також змушує визнати його тільки як великокняжий.

Сьогодні ще не маємо змоги напевно визначити площу цього двору, але вона навряд чи значно поступалася Великому. Площа останнього, за підрахунками Богусевича, складала 4 га. Зазначені споруди розміщуються за лінією захід-схід на довжині близько 300 м. Якщо вважати, що ширина двору була не менше 150 м, то його площа становила 4,5 га. Враховуючи розміщення будівель, припустимо, що південна стіна митрополичого двору була спільною з княжим.

Повідомлення літопису про заснування Ярославом Мудрим церков св. Ірини і св. Георгія та визначені археологічними дослідженнями дати зведення палацу, укріплень і ґридниці не полишають жодних сумнівів що цей двір заснував саме цей князь. Проте, Великий Ярославів двір знаходився у «граді Володимира», традиційному місці княжої резиденції. Отже, саме цей двір і повинен був називатися Новим на противагу старому Великому двору. Не пориваючи з традицією, князь звів окрему особисту резиденцію у розбудованій ним частині міста.

Можна визначити і місце розташування церкви св. Василя, зведену Рюриком у 1197 р. на Новому дворі. Нею є так звана церква св. Ірини, відкрита Лохвицьким.

Атрибуція її як церкви св. Ірини вже давно викликала сумніви у частини дослідників. Ще сучасники Лохвицького – митрополит Євгеній (Болховітінов) і М.Ф.Берлинський вважали, з церквою св. Ірини слід ототожнювати храм на вул. Стрілецькій, досліджений Д.В.Мілеєвим у 1909–1910 рр. Каргер вважав таку атрибуцію, «нічим не доведеною». Категорично проти неї Г.М. Логвин. Досить скептично ставиться і Асєєв.²¹

Причина сумнівів полягає у кількох обставинах. Перш за все, у недбалості розкопок Лохвицького, який фактично знищив для науки храм чудової збереженості. За малюнками М.М.Сажина і Ф.Г.Солнцева залишки його стін перевищу-

вали людський зріст, але так не збереглася жодна з пам'яток архітектури давнього Києва, якщо, звісно, не ремонтувалася у наступний час.

По-друге, не точність розташування церкви за писемними джерелами. Хрестоматійними є дві згадки про неї літописами. Перша, де перераховуються будівельні досягнення Ярослава Мудрого, друга – про Дилову могилу за святою Іриною. Існує ще й третя, яка залишилася поза увагою більшості дослідників, але її помітив М.В.Закревським.²² Це опис по-разки коаліції князів на чолі з вже згаданим Святославом Всеволодовичем у 1146 р. від Ізяслава Мстиславовича: «а Всеволодичь Святославъ вбѣеже в Киевъ къ Святыи Орини въ монастырь, и тут его яша». Але і вона не проливає світла на проблему.

Церкву звичайно локалізують за повідомленням І. Гізеля, що Георгіївський монастир знаходиться праворуч від Софії, а «Святыя Ирины недалече от святыя Софии».²³ Гізеля намагаються довіряти, оскільки наївно вважають, що у другій половині XVII ст. він був ближче до подій і наче мав більше джерел. До того ж, його повідомлення, на відміну від численних хибних і фантастичних тверджень вчених мужів давнини, не суперечить очевидному з літописів факту, що церква дійсно знаходиться десь біля Софії. Як додатковий побічний аргумент береться приклад константинопольської Софії, праворуч якої знаходиться Георгіївський монастир, а ліворуч – Ірининський. Проте, київська Софія, як відомо, її не копією, і взагалі ближче до провінційного стилю храмобудування Візантії. Отже, вважати що «град Ярослава» проектувався за планом столиці Візантії – переносити сучасні схеми на давнину, тим більше, що сам замовник у Константинополі не був.

Третя причина сумнівів полягає в тому, що біля Софії знаходяться три церкви, кожна з яких певною мірою може бути названа Ірининською. Це храм на Стрілецькій, розкопаний Мілеєвим, храм у Георгіївському провулку і відкритий Лохвицьким. Більшість дослідників сьогодні визначає перший як безіменну церкву митрополичого двору, другий як літо-

писний Георгіївський, щодо третього, як бачимо, думки розходяться.

Нову інформацію дали розкопки 2000 р. на вул. Паторжинського, 14, яка перетинається з Ірининською і проходить паралельно Володимирській за садибою СБУ.²⁴ Тут відкрито велике християнське кладовище (розкопано 68 поховань), яке виникнуло не раніше середини XI ст., тобто саме на час зведення церкви св. Ірини. На нього у 1834 р. нашттовхнувся і Лохвицький, який зазначив, що поховання знаходяться за межами відкритого ним рову, а отже і за межами Нового двору. Кладовище функціонувало ще у XIII ст. Його розміри зараз точно визначити складно, оскільки значна частин кладовища знищена у пізніший час. Проте, враховуючи інформацію Лохвицького, і положення ділянки на краю схилу Старокиївської гори, можна вважати, що воно займало близько 1 га. Отже, не залишається сумніву, що поруч, на непарному боці вулиці, або на Паторжинського, 12 має знаходитися давньоруський храм першої половини XI ст., який і є церквою св. Ірини.

На користь цього висновку свідчить і рельєф місцевості. Вже з 1534 р. актовими документами про земельні володіння Трьохсвятительської і Хрестовоздвиженської церков Києва згадується «Ірининський провал» (яр), який, судячи з описів цих земель, і логіки походження назви, знаходився біля південно-східного схилу Старокиївської гори.²⁵ Отже, церква стояла біля яру недалеко від схилу гори. Ділянка на вул. Паторжинського, 14 цілком відповідає цим вимогам, оскільки від неї у бік Михайлівського провулку йде крутий узвіз, впорядкований лише у наш час. Першим на Ірининський провал документів XVI–XVII ст. звернув увагу М.І.Петров і використав його для локалізації церкви, яку ототожнював з храмом, відкритим Лохвицьким.²⁶ Та він і не мав гадки, що тут може існувати ще один храм, який знаходиться ще ближче до провалу. На жаль, це спостереження Петрова було забуто.

У вирішенні проблеми атрибуції храму, відкритого Лохвицьким, слід зважити ще на кілька обставин. Він знаходить-

ся лише у 25 м від палацу і у 150 м від що можливо найближчої межі кладовища. Поховання біля нього відсутні, знайдено лише три саркофаги у самому храмі, що цілком природно. Отже, якщо це Ірининська церква першої половини XI ст., то біля неї мало існувати і кладовище, оскільки ця територія тільки починала активно забудовуватися і, засновуючи тут монастир, доречно було відвести й ділянку для кладовища. Оскільки був він жіночим, то й мав знаходитися за межами княжого двору, хоча і поруч. Жодній з цих вимог не відповідає храм Лохвицького.

Проте, вони щонайкраще підходять для церкви, яка має бути на вул. Паторжинського. Вона знаходиться за межами княжого двору, але оточена кладовищем, яке сягає його укріплення. На дослідженій нами ділянці відсоток жіночих і чоловічих поховань однаковий. Чимало й дитячих, і в цьому відношенні воно є типовим міським могильником XI–XIII ст., хоча і не рядовим. Про високий соціальний статус померлих свідчать знахідки у семи похованнях позолочених 'удзиків, а у трьох – залишків гаптованого золотими нитками одягу, хоча звичайно у могильниках цього часу речі, так само як і фурнітура одягу, відсутні. У чотирьох похованнях під череп було покладено цеглу, що вважається ознакою чернецтва. Напрошується питання: «Чи могли на кладовищі жіночого монастиря ховати чоловіків?» Судячи з того, що на кладовищі Замкової гори у Києві, яке у XIX ст. належало жіночому Фроловському монастирю, покоїться проф. Ліницький і загиблі під Крутами, – то могли. Не має підстав вважати, що у XI–XIII ст. справи обстояли інакше.

Якщо ж припустити, що храм Лохвицького – це церква св. Василя 1197 р., то проблема з відсутністю поховань біля нього знімається. Церква зводилася на вже щільно забудованому княжому дворі і за статусом свого місцезнаходження не могла використовуватися як міський могильник. Коли тих кого вона могла прийняти було дуже вузьким і обмежено трьома саркофагами у її середині. Тим більше, що до приходу Батия залишалася тільки 43 роки. Стає зрозумілою і чудова збереженість пам'ятки. Адже вона майже на 150 ро-

ків молодше від справжньої церкви св. Ірини. До того ж, їй «поталанило» потрапити у засип Поперечного валу 1673 р., що і врятувало на певний час від звичайної долі храмів Києва Х–ХІІІ ст. – бути розібраною на будівельний матеріал у наступний період.

Але вона її не минула. Залишки церкви розібрали відразу після розкопок наприкінці 1830-их років у зв'язку з прокладанням траси вул. Володимирської і пустили на мощення площі перед Софійським собором і вулиць. Лохвицький скаржився що з храму забрано близько 40 куб. сажнів (320 куб. м) давньої цегли.²⁷ Не врахувавши цю обставину, частина авторів розкопок 1999 р. на вул. Володимирській, вкрай роздосадувана жалюгідними залишками пам'ятки, вирішила взагалі заперечити існування тут храму, перетворивши його на «якусь кам'яну будівлю».²⁸ А варто було б звернутися хоча б до малюнків Сажина і Солнцева.

1 Полн. собр. русских летописей. – М.-Л., 1962. – Т. 2. – Ипатьевская летопись.

2 Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л., 1958. – Т. 1. – С. 267-275.

3 Кондаков Н.П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. – Прага, 1929. – С. 214.

4 Богусевич В.А. Про феодальні двори Києва ХІ-ХІІІ ст. // Археологія. – К., 1957. – Т. ХІ.

5 Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К.: «Наукова думка», 1972. – С. 123-124; Килиевич С.Р. На горе Старокиевской. – К.: «Наукова думка», 1982. – С. 54.

6 Каргер М.К. Указ. соч. – Т. 2. – С. 456.

7 Закревский Н.В. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 840.

8 Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 127.

9 Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. – К., 1993. – С. 4, 33, 41.

10 Автори розкопок вважають, що це парадна зала для урочис-

тих прийомів, В.Г.Пуцко – костюол св. Марії, С.О.Висоцький, В.О.Харламов та О.М.Іонісян – церква св. Катерини, Ю.С.Асеев – міська ратуша. Боровський Я.Є., Толочко П.П. Київська ротонда // Археологія Києва. – К., 1979. – С. 90-103; Висоцький С.О. Київська ротонда і питання її атрибуції // Археологія. – К., 1994. – № 1. – С. 72-78; Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII в. – К., 1982. – С. 39; Пуцко В.Г. Каменные рельефы из киевских находок // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 230; Иоанисян О.М. Храмы-ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – С. 111; Асеев Ю.С., Чепелик В.В., Галайба В.В. Володимирська: Культурологічний путівник. – К.: «Амадей», 1999. – С. 22.

11 Иловайский Д.И.. История России. – М., 1916. – Изд. 2. – Т. 1. – С. 239; Щероцкий В.К.. Путеводитель. – К., 1917. – С. 215.

12 Полн. собр. русских летописей. – М.-Л., 1962. – Т. 2. – Ипатьевская летопись.

13 Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К.: «Будівельник», 1982. – С. 102, 108, 122; Асеев Ю.С., Чепелик В.В., Галайба В.В. Вказ. праця. – С. 21.

14 Каргер К.М. Указ. соч. – Т. 2. – С. 76-77.

15 Асеев Ю.С. Указ. соч. – С. 71.

16 Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ у м. Києві в 2001 р. на вул. Рейтарській, 4. – Науковий архів ІА НАНУ. – С. 14-23.

17 Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси. – М.: «Наука», 1972. – С. 5.

18 Каргер М.К. Указ. соч. – Т. 2. – С. 79-82.

19 Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.Н., Сиром'ятников О.К. Нові дослідження стародавнього Києва («місто Ярослава») // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. – К., 1999. – С. 29-30.

20 Каргер М.К. Указ. соч. – Т. 1. – С. 77.

21 Там же. – С. 37; Логвин Г.Н. Новые исследования древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура. – К., 1978. – № 8. – С. 30; Асеев Ю.С. Указ. соч. – С. 70.

22 Закревский Н.В. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1. – С. 332.

23 Киевский Синописис. – К., 1836. – С. 89.

24 Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ у м. Києві в 2000 р. на вул. Паторжинського, 14. – Науковий архів ІА НАНУ. – С. 18-34, 52.

25 Голубев С.Т. Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве. II. О древней Воздвиженской церкви в Киеве // Труды Киевской духовной академии. – К., 1904. – Кн. XII. – С. 10; Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева. – К., 1874. – Ч. 3. – С. 106.

26 Петров Н. И. Указ. соч. – С. 149.

27 Оглоблин Н.Н. Из бумаг К.А. Лохвицкого // Киевская старина. – К., 1898. – № 7. – С. 244. – Сноска 3.

28 Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.Н., Сиром'ятников О.К. Вказ. праця. – С. 30.

